

ԴԻՄԱՆԿԱՐՍ

Ոմանք կարծում են, թե կանգուն մեկն եմ,
 Ու չեն նկատում տկարությունս:
 Ոմանք կարծում են ահագին մեծն եմ
 Ու չեն էլ տեսնում խեղճ մանրությունս:
 Եւ թող զան, տեսնեն՝ փորձութեան ժամին,
 Թէ ինչպէս եմ ես մէկից խեղճանում,
 Ու սեւ փորձութեան փոթորկոտ քամին
 Մտքերս առնում եւ ո՞ր է տանում:
 Թշնամիս գիտէ, թէ ես որտեղի՞ց
 Կամ էլ՝ ինչո՞վ եմ իսկոյն խեղճանում:
 Միայն Յիսուան է այդ ահեղ ձորից
 Փրկարար ձեռքով ինձ վերեւ հանում:
 Դեհ, ինչ էլ լինի, մարդ եմ, հողածին
 Ու միշտ ենթակայ՝ սայթաքելու ցած:
 Թող որ ինձ պահի Որդին Միածին,
 Ես վերքեր ունեմ դեռ չըսպիացած...

«Հանապարհ Դեպի Սիրտ»

ՍԻՇԱ ՍՎԱՐԵԱՆ

Տ. Տ. ԽՈՐԷՆ Ա. ՄՈՒՐԱՏԲԷԳԵԱՆ

3474. 1937-ի ԽՍՈՒԹԻԻՆՆԵՐԸ

Խորհրդային Միության Հեռապնդած Հակաօդային քաղաքականությունը խառնացաւ 1930ական թուականներու երկրորդ կիսուն, երբ Խորհրդային Միության առաջին քարտուղար ԽոսիՖ Ստալին ձեռնարկեց լուծի արտաքին քաղաքականությանը: Խորհրդային Հայաստանի մէջ յաջողական դեմապարսկերէ գործադրեցին Ստալինի քաղաքականությունը ստիպմամբ եւ Հաւատարմօրէն: Անոնցմէ եղան Նուրիջանեան, Ամիրխանեան, Դիրքեղեան, Մելիք-Յովսէփեան, Մարգարեան, Աբուլեան, Մուղղուսի, եւ ուրիշներ: Ասոնք «բոլորը Հայոց նկատմամբ վարում էին դաժան քաղաքականություն», անվերաբանողելի վնաս հասցնելով Հայ եկեղեցիին եւ Հոգեւոր վերին իշխանության, յատկապէս Խորեն Ա. կաթողիկոսի ընտրութենէն ետք, որուն Համաձայն եղած էին: Հայաստանի իշխանությունները ծանր Հարկեր պարտադրեցին էջմիածնի վանքին վրայ, այնքան որ ճիշմածինը պէտք

էր իր ամբողջ եկամուտը վճարել Հարկերի դիմաց եւ դեռ մի պատկառելի գումար եւս պարտք մտար» (ՍՏԵ. 114): Խորեն Ա. Հայրապետական խնդրադրի դրկեց Հայաստանի Հանրապետության ներքին գործոց նախարար Վիկտոր Խվորոստեանին 1937 դեկտեմբեր 4 թուականի (ՎԱԽ. 322), որու առաջին բաժնին մէջ կուտար այն գումարը որ էջմիածնի երկու տարինեղու վրայ մնացած պարտքը կը ներկայացնէր, որ էր 40,683 ռուբլի: Կաթողիկոսը նոյն տարույ մայիս 9ին յիշեալ տարբերը չպահանջելու խնդրանք ներկայացուցեց որ էր Խաչիկ Մուղղուսիին (ԱՆ Դ 316-318), եւ սակայն պատասխան չստանալով, այժմ կրկին դիտել կուտար որ Հարկերու մեծադոյն մասը վանքին երկու ջրաղացներուն Համար էր, որոնք սակայն վանքին սեփականությունը եղած էին նոյնիսկն կառավարության նախկին որոշմամբ, «որի առթիւ մենք իր ժամանակին յայտնել ենք գրեւոր նախադրութիւն մեր Հայրենի կառավարութեան» (ԱՆ Դ 322): Հարկերը անտեղի էին,

Տ. Տ. ԽՈՐԷՆ Ա. ՄՈՒՐԱՏԻԳԵԱՆ

կը հասկնային կաթնոլիկը, որովհետեւ երկու ջրաղացները կենսական հատույթ կը բերէին միայն միաբանութեան եւ վանքի պաշտօններովեան ծախուց համար, եւ որովհետեւ անցեալին Մայր Աթոռի տնտեսական վիճակը բաւարար էր, երբ տաճարին թեմերէն ու եկեղեցիներէն որոշ հատույթ մըն ալ կը հասնէր, 12,000 ռուբլի մօտ հարկերը «սիրով վճարում էինք ջրաղացների համար» (ԱՆԴ 323): Սակայն կ'ափսոսար կաթնոլիկը ըսելով որ «մեր թեմերն ու եկեղեցիները հետզհետէ կազմալուծուեցին», եւ այսօր, 1937ին, ջրաղացներու հարկերը բաղդուելով գումարեցին 45,000 ռուբլի զոր վանքը չունէր եւ չէր կրնար վճարել: Առ այս կը խնդրէր ջրաղացներու հարկերէն ի տպաւ ազատ կապահանջել էջմիածնի վանքը: Նոյն գիրով կաթնոլիկը կը տեղեկացնէր որ Վաղարշապատի տնտեսական խորհուրդը 1936-1937 տարիներու վանքին մուտքի եւ ելքի հաշիւները պահանջած էր, որուն «գոհացում տրուեց», որուն պարզ նպատակն էր սակայն հարկարել վանքը: Իշխանութեանը նպատակն էր հարկարել նաեւ միաբանները իրենց ստացած ռոճիկներուն համաձայն, զոր սակայն 1924ին պետութեան հետ համաձայնուած էր զանց ընել եւ սուրբ չգանձել անոնցմէ, «քանի որ միաբանութիւնը եկամուտի որեւէ աղբիւր չունի եւ ստանում է միայն աննդարամ» (ԱՆԴ): Որպէս իսկական եկամուտ վանքը այլեւս չէր ստանար ոչ մի նիւթական նպաստ, բացի երկու աղբիւրների, նախ երկու ջրաղացների, եւ ապա մայր տաճարի գուտ արդիւնքէն, որոնցով էջմիածին իր գոյութիւնն իսկ չէր կրնար պահել, թող որ պետութեան մեծագումար հարկեր կարենար վճարել: Կաթնոլիկը կը յայտնէր թէ էջմիածնի համեստ պահպանութեան համար անհրաժեշտ էր ամսական 8,000 ռուբլի, հոգալու համար մայր տաճարի եւ միաբանութեան կարիքները, մէջն ըլլալով անշուշտ բնակարաններու լույսի, ջրմուկեան ու նորոգութեան ծախսերը: Միաբաններու ստացած ամսական ռոճիկները անհամեմատօրէն ցած էին,

200էն 250 ռուբլի, որ մէկ քառորդը կ'ըլլար բաղդատմամբ պետական կազմին մէջ եղող ռուսերի ներու եւ պաշտօնեաներու ամսավճարներուն: Նոյն թուականին վանքին մէջ էին Մեայր, Բագրատ, Գարեգին, Գէորգ, եւ Արսէն արքեպիսկոպոսները, որոնք դրաման, բանասիրական եւ կրթական վաստակով լեցուն մշակներ եղած էին, «որոնց աշակերտած են մեր այսօրուայ կուսակցական ընտիր գործիչներից ոմանք», ինչպէս կը մատնանէր կաթնոլիկը իր նոյն խնդրագրին մէջ (ԱՆԴ 324): Բացառելով որ հնարաւոր չէր վճարել այդքան բարձր հարկեր, ան կը մասնաւորէր որ «Մեր դիմումը միայն եւ միայն հետեւանք է էջմիածնի ներկայ ծանր տնտեսական վիճակի», որուն մանրամասնութիւնները կուտար նոյն կոնդակին մէջ, յստակացնելով որ փոքրիկ եկամուտներուն դիմաց «տարեկան 120 հազար ռուբլի եւ աւելի հարկ վճարել» անկարելի պիտի ըլլար (ՄՏԵ: 115): Կաթնոլիկը կը յայտնէր թէ միաբանութեան իողմն էր ազատել վանքը բոլոր տեսակի սուրբերէն ուսպիլի կարելի ըլլար գոյութիւնը պահպանել բազմադարեան այդ հաստատութեան: «Պահանջել նման հարկեր անպայմանօրէն ծանր տպաւորութիւն պիտի թողնէ հայ ժողովրդի վրայ ամէնուրեք, որ կը նշանակէ վերջ տալ էջմիածնի գոյութեան», կ'ըսէր իւրէն Ա.: Սակայն հակառակ եղած բոլորքին եւ խնդրանքին, Վաղարշապատի տնտեսական խորհուրդի տեղական մարմինը էջմիածնի վանքին իր պահանջը դատարանի միջոցաւ ներկայացուց 1937 դեկտեմբեր 9ին, «պարտաւորեցնելով վանքին վճարել հարկերն ու չմոծած պարտքը», հակառակ որ «կաթնոլիկը կոպտականապէս հրաժարուած է հարկել վճարուց» (ԱՆԴ 116): Պետութեան դիրքը կը կարծրանար ու հրահանգ կը տրուէր որ պարտքի գումարները ստեղծ պայմանաժամուն կէտէ չվճարէին, այդ պիտի նշանակէր «հաստատեալ խմբի օգտագործմանը տրամադրած աղօթչէնքի եւ պաշտամունքային գոյքի ստեղծումը»: Պետութիւնը վճարած էր հայ եկեղեցին հիմն քաղել եւ արաջին

Տ. Տ. ԽՈՐԷՆ Ա. ՄՈՒՐԱՏԲԷԳԱՆ

առիթով ինքն Ա. կաթողիկոսը իր դիրքէն վար առնել, նոյնիսկ եթէ Հարկ ըլլար, վերջ տալ նաեւ իր կեանքին, քանի որ ան անցնող լման երեւուն տարիներուն կեցաւ Հայ եկեղեցւոյ կողքին որպէս անվախ եւ դիմադրող հոգեւորական, իսկական պաշտպան կանգնելով Ս. Էջմիածնին եւ Հայ եկեղեցւոյ հիմնական շահեղուն, յատկապէս երբ իրեն վստահուեցաւ կաթողիկոսական տեղակալի շատ դժուարին եւ պատասխանատու պաշտօնը քանական թուականներու սկիզբը: Նոյն տարին, 1937ին, «անյետաձգելի գործով» Թիֆլիս կանչուեցաւ Մարգարայի մաքատաւան պետ Սերգէյ Մուրատբեգեան, ամենայն հայոց ինքն Ա. կաթողիկոսի երէց եղբայրը, կապաւորուեցաւ եւ խորին գնդակահարուեցաւ (ԱՆԴ 117): Երեւանի մէջ ալ բանտարկեցին կաթողիկոսին կրտսեր եղբայրը՝ Լեւոն Մուրատբեգեան, որ Զարման նախկին ծովային սպայ մըն էր: Լեւոն եւս գոհուեցաւ բանտին մէջ: Այս դաժան պարագաները բանտին մէջ: Այս դաժան պարագաները միայն նախադուռն էին նոյն ինքն ինքն ինքն ինքն, կաթողիկոսի մահուան, կամ լաւ եւս ապանման, որուն պիտի անդրադարձանք առանձին: Ինքն ինքն կաթողիկոսի բռնած դիրքը Հայ եկեղեցւոյ եւ Ս. Էջմիածնի նկատմամբ հեւրոսի մը յատուկ էր որ իր կեանքի գնով ազատեց Հայ ժողովուրդի մայրենի եկեղեցին իր ամենատաղնապալի տարիներուն:

3475. 1937-Ի ԲՈՒՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Խորհրդային Միութեան վարչակարգը 1925էն ետք իր Համայնավար կուսակցութեան գաղափարաբանութեան հիմքը աւելի Հաստատուն դարձուց Խոսիք Ստալինի ղեկավարութեան ներքեւ: Ստալին որպէս առաջին քարտուղարը Խորհրդային Միութեան Համայնավար կուսակցութեան, գործի անցաւ 1925ին, յաջորդելով Լենինին, ու մնաց իր բռնակալ դիրքին վրայ երկար տարեկան մինչեւ իր մահը՝ 1953: Ստալինի բեկած հիմնական եւ բռնատիրական փոփոխութիւնները եղան պրոլետարիանացում, ազգայնացում, եւ ռուս

Համագալանացում: Վերջին երկուքը իրարու յաջորդեցին եւ զիրար լրացուցին առաւել կամ նուազ ուժեղութեամբ որքան առեւն որ դիմացաւ Խորհրդային Միութիւնը: Անոնցմէ առաջինը առանձին Հանրապետութեաց ազգայնացումն էր որպէս միջոց, իւրաքանչիւրին լեզուով, մշակութիւնով եւ ազգային առանձնաշատութիւններով, զորս Միութիւնը խիստ Հակորդութեան տակ առաւ, իսկ երկրորդը, բուն նպատակը Համայնավար վարչակարգին, որ էր ռուսացնել Միութեան բաղկացուցիչ երկրները, այս անգամ ժխտելով կամ քայքայելով ազգայնացումը անհատ ժողովուրդներու: Այս երկար ջարդաբանութիւնը միակ կերպն էր Համայնավար դրոշմեան կենսունակութեան: 1920-ական թուականներուն Հայաստան իր ներքին քաղաքական վարչակարգը ունեցաւ վերին իշխանութեան Հուցումունքներուն վրայ, ու Համայնավար պետական անձինք գործի լծուեցան երկրէն ներս տնտեսական յառաջդիմութիւն արձանագրելով: Առաջնահերթ կարիքները Հայկազմութեան գործին ձեռնարկեցին, ուտեստեղէնի եւ բնակութեան պահանջներուն որոշ չափով գոհացում տալով: Ցաջորդաբար Հայաստանի Համայնավար ղեկավարութիւնը յաջորդեցաւ աւելի մեծ եւ մնայուն ձեռնարկներ կատարելու, տնտեսութիւնը յառաջացնելու մտադրութեամբ, ինչպէս ջրակառուարները, ջրանցքներ եւ կամուրջներ կառուցանելով Երեւանի շրջակայքը: Առաջին շրջանին, մինչեւ 1930 թուականը, Հայաստան նոյնիսկ ազգայնական զարթոնք ստրեցաւ, իր ներքին կառուցին մէջ ստեղծելով քաղաքական, մշակութային, ուսումնական եւ գիտական հիմնարկներ, Հայերէն լեզուն պահելով որպէս պաշտօնական եւ պետական լեզուն Հայաստանի: Նշելու էր որ առաջադրանքները սակայն իրենց սաղմին մէջ խեղդուեցան չուտով, եւ Ստալին իր հնգամայ (1928-1932) ծրագրով զոր ներկայացուց 1929-ի 16րդ Խորհրդային Միութեան Համագումարին, առաւ իր առաջին քայլը գիւղատնտեսութեան դրոշմները հիմնովին քայքայելով, գիւղացիներու

Տ. Տ. ԽՈՐԷՆ Ա. ՄՈՒՐԱՏԲԷԳԵԱՆ

անհատական նախաձեռնությունները միանր-
ւազ կատեցնելով եւ ստեղծելով Հաւաքական
գիւղատնտեսութեան եւ Հողամշակութեան
խորթ եւ անընդունելի դրութիւնը, պետու-
թեան խիստ Հակակիրին տակ: Բռնութեամբ
միայն կարելի եղաւ կատարել այս Հիմնական
չրհադարձը, նոյնիսկ ուսանական բանակի
միջանտութեամբ, որոնք գիւղերը արշաւելով
գործադրել ջանացին գիւղացիին անձնական
Հողը վարելու իրաւունքը ջնջել եւ Հա-
ւաքական Հողամշակութեան լծել զինք:
Չհնազանդողներ «Թուլակ» կողուեցան, այս-
ինքն, գիւղարնակ դրամատներ, եւ 1930-ի
սկիզբը Հայաստանի գիւղացիութիւնն ու
անոնց Հողամշակութիւնը մեծ մասամբ արդէն
բռնի վերածուած էին Հաւաքական գիւղա-
տնտեսութեան: Գիւղացիութեան դիմադրու-
թիւնը սակայն չդադրեցաւ, Հակառակ
բռնութեանց եւ աքսորներու, այն աստիճան որ
ըմբոստութիւններ պահ մը զգաստացուցին
Ստալինը, որուն կեդրոնական կառավարու-
թիւնը ժամանակաւորապէս արտօնեց գիւղա-
ցիութեան ազատորէն մշակելու Հողը, առանց
անպայման Հպատակելու նոր դրութեան:
Հայաստանն առաջիններէն եղաւ օգտուելու այս
վերադարձին, եւ 1930-ի աշնան Հայ գիւղա-
ցիութեան ջնջին տոկաւը յարած մնաց
Հաւաքական գիւղատնտեսութեան: Այս
անշուշտ շատ կարճ տեւող իսայծ մըն էր
միայն, ու Հայաստանի գիւղացիութիւնը
վերջնականորէն կորանցոյց իր անկախ
Հողամշակութիւնը 1933 թուականէն ետք,
կորանցնելով նաեւ եզկրի տնտեսութեան մէջ իր
ունեցած անկախ դիրքն ու ուժը, ինչպէս
նաեւ իր ազդեցութիւնը Համայնավար չար-
քերէն նեւ: Գիւղացիութեան յաջորդեց
վաճառականներու դաւը, երբ 1935ին ազատ
առեւտուրը բոլորովին վերցաւ, եւ պետական
այսպէս կոչուած Համագործակցական Հիմ-
նադրները գրաւեցին առեւտրական շուկան, որ
է ըսել պետական վաճառականութիւն Հաւ-
աստանեցաւ, վաճառականներ պետութեան
պաշտօնեաները եղան ու իրենց կատարելիք
չհաքած ինք պետութեան անցաւ: Առեւ-

տրականներու նախաձեռնարկ ոգին եւ յառաջ-
դիմելու յոյսերը բոլորովին խորտակուեցան:
Դուրս եկաւ ճարտարարտեսականներու նոր
դասակարգ մը, որ կրթաւ Հայաստանը չուտով
դարձնել արդիւնաբերական երկիր մը 1939-ին,
երբ շինարարութիւնը ծաղկեցաւ, անգործու-
թիւնը սկսեցաւ, սակայն միշտ նուազագոյն
աշխատավարձով, քանի որ ամէն ինչ պետու-
թեան Հաշույն կ'ըլլար: Այս թէ՛ն պատճառ
դարձաւ ուսման մակարդակի բարձրացման, ու
գիւղացիներ եւ դժգոհ առեւտրականներ
ուսման հետեւեցան եւ ազատ առկարէզի
ճիւղերը ընտրեցին, դառնալով երկրաշիններ,
բժիշկներ, բանասէրներ, եւ նոյնիսկ քա-
ղաքական գործիչներ: Այս կերպ յառաջ եկած
մտաւորականութիւնը բռնատէր Ստալինի
գործին չէր կրնար գալ, որքան ատեն որ
ստուեալ Հանրապետութեան ազգայնական եւ
խնայական տարրն էր որ կը զարգանար ան-
հատ ազգութիւններու մէջ, տարբադարձելով
Խորհրդային Միութեան գերազդէն նպատակը՝
որ էր միաձուլումը ժողովուրդներու ուս-
բաղարական եւ մշակութային կալուածներէն
ներս: 1934-ին Ստալին Խորհրդային Միու-
թեան 17րդ Համագումարին վտանգաւոր գտաւ
տեղական ազգայնական դիրքերը ընկր-
վարական միութեան նկատմամբ, ու առաջին
Հեղձինն ուսեղէն լեզուն պարտադրելու
նախաձեռնարկ եղաւ եւ յաջողեցաւ 1938-ին
պարտադիր դարձնել զայն բոլոր Հան-
րապետութիւններէն ներս եղող ուսումնական
ծրագիրներուն մէջ: Հայաստան, որ կառչած էր
Հայերէն լեզուին, ոչ դիւրաւ եւ սակայն
աստիճանաբար ուսեղէնը Հասարակաց լեզու
ճանչցաւ եւ Հայերէնի կողքին գործածել
սկսաւ: Լեզուին յաջորդեց արուեստը, ու
արուեստագէտներ պարտադրուեցան Հրաժարիլ
իրենց ուրոյն ազգային արժէքները ստեղ-
ծագործելէ ու յաճախ վերածուեցան ուսուսէր
արուեստագէտներու: Այս պարագան թէ՛ն քիչ
ազդեց Հայաստանի վրայ, ուր ստահմիկ մշա-
կութիւնն ու ժողովրդական արուեստի ար-
տաշարտութիւնները մնացին անաղարտ, ինչ-
պէս ճարտարապետութեան, նոյնպէս նաեւ

Տ. Տ. ԽՈՐԷՆ Ա. ՄՈՒՐԱՏԲԷԳԵԱՆ

կրած խնամքի և պարտքերի մեջ։ Արուեստի ճամբով ելած պարտադրանքը մնաց ճախող փորձը համայնավարության, որուն փոխարեն յաջողութիւնն գտաւ անուշ ուղղակիորէն «ազգասիրութեան» ելքը եւ «Հայրենասիրութեան» մուտքը ժողովուրդներու մշակութային արտայայտութեանց մէջ, վերջինը անշուշտ պարտադրապէս հասկցուած որպէս խորհրդային Միութեան քաղաքացիութեան հայրենասիրութիւն եւ ոչ թէ անհատ ազդեցութեւն անոնց երկրիներու յատուկ բաղձալի զգացում։ 1932-ի հրամանագրով Ստալին պարտադրեց աւանդական եւ դասական արուեստներու վերադարձը, շեշտելով արդիականացում եւ թոյլատրելով ազգային նկարագիր տալ ճարտարապետութեան, երաժշտութեան եւ այլ արուեստներուն։ Նոյն տարին Հայաստանի սովետացեալ ենթարկուիլ կեդրոնի հրահանգին գրողներու միակ միութիւն մը պահելով որուն պէտք էին միանալ եւ հնազանդիլ բանաստեղծներն ու վիպագիրները։ Նման կաշկաւորումներ սահմանափակեցին արուեստագէտին եւ գրագէտին տաղանդները ու զանազան կաղապարեցին ընկերակալական տուեալներու սահմաններուն մէջ։ Ինչպէս ըստած էր հրամանագրին մէջ, արուեստը ազգային ձեւ պիտի ստանար եւ անոր բովանդակութիւնն ալ՝ ընկերակալական բնոյթ, որով Հայաստանի պաշտպան արուեստի լեզուն եւ անոր հիմնական գաղափարը հայկական կը մնային եւ սակայն բովանդակութիւնը պէտք էր համընկնել վերին կուսակցութեան պարտադրած նիւթերուն հետ։ Հայաստանի գրողներն չստեղծեցին մակերգեցան եղած սպառնալիքին, ու անոնցմէ քանիներ զոհ գացին 1937 թուականին։ Բանաստեղծներ Ակսել Բակունց ձեռքապալեցաւ եւ Եղիշէ Ջաւրեան ամբաստանեցաւ, ու երկուքն ալ մեռան բանտին մէջ նոյն տարին։ Աքսորի ենթարկուեցան գրագէտներ Վահրամ Ալազան, Գուրգէն Մահարի, Վահան Թովթովենց, Գուրգէն Վանանդեցի, Դրաստամատ Տէր Սիմոնեան եւ ուրիշներ։ Թովթովենց, Վանանդեցի եւ Տէր Սիմոնեան նոյն 1937

տարին բանտի մէջ մեռան, իսկ Մահարին ու Ալազանը աքսորի կրգան ազատից ու Երեւան վերադառնալ ուր ապրեցան առաջինը մինչեւ 1969 եւ երկրորդը՝ 1966։ Այս բոլորը կ'ընդգծէին Ստալինի կեդրոնացեալ քաղաքականութիւնը եւ միեւնոյն ատեն իր սանձարձակ յարձակումը տեղական ազգայնական կարգերուն վրայ, որուն հետեւանքով կեդրոնական կուսակալութիւնը ոչ միայն չմեղմացուց իր դիրքը այլ աքսորներու սպառնալիքներով եւ գործադրութեամբ ծալլանել միջոցառումներով հալածեց ընդդիմադիրները եւ համայնակար կեդրոնացեալ պետութեան ուժը բարձրացուց։ 1936-1938 տարիներուն Հայաստան ենթարկուեցաւ իրաւ հալածանքի, աքսորի, սպանութեանց եւ սպառնալի, նոյնիսկ անվտանգի նկատուեցան երկրին համայնակար ղեկավարները որոնք իրենց կենսաբնական վրայ տուին գնդակահարուելով։ Շուտով պաշտօնազուրկ եղան ոմանք եւ պաշտօնի անցան ուրիշներ, ինչպէս Ալաասի Խանճեան որ իր 29 տարիքին Հայաստանի համայնակար կուսակցութեան առաջին քարտուղար կարգուեցաւ 1930-ին։ Խանճեան ծնած էր Վան եւ հաւատարմի հետեւորդն էր Լենինի եւ Ստալինի երբ Երեւան դիմուեցաւ 1928ին։ Իր դիրքը կողմնորոշելով ան բուռն յարձակում գործեց հայ ժողովուրդի ազգայնական ձգտումներուն դէմ, սերտորէն գործակցելով Ստալինի հարազատ ուղղութեան եւ քաղաքականութեան։ Սակայն անակնկալ եւ անբացատրելի մնաց Խանճեանի անձնասպանութիւնը 1936-ին, որուն ետին անխուսափելի էր դարձեալ Ստալինի եւ Անդրբոլկասի իր բունակալ ներկայացուցիչ Լ. Պլեխանի լրտեսութիւնն ու դաւաճանութիւնը։ Այս յանկարծակի գիշերադուրմը դարձաւ այնքան վտանգաւոր որ Հայաստանի նախկին համայնակար ղեկավարներէն շատերը գնդակահարուեցան 1937ին, մէկը միայն ետեւէն, առանց ամբաստանութեան կամ դատադատանի։ Արամայիս Երզնկեան, որուն յաճախ անարկեցինք հայ եկեղեցւոյ կրօն հաղթանակի սեղմումներու վերաբերեալ մեր յօդուածներուն

Տ. Տ. ԽՈՐԷՆ Ա. ՄՈՒՐԱՏԲԷԳԵԱՆ

մէջ, գեղատնտեսութեան նախարարն էր 192-1-էն 1930: Երգչնեան գեղականարուեցաւ 1937-ին: Նոյն տարին ձեռնարկուեցաւ եւ ապանտուեցաւ Սարգիս Կասեան, առաջին նախագահը Խորհրդային Հայաստանի: Աւիա Նուրիջանեան, որ անդամ էր Խորհրդային Հայաստանի առաջին խորհրդարանին, գեղականարուեցաւ նոյն տարին: Սահակ Տէր Գաբրիէլեան, որ Հայաստանի ներքալաքացի էր Մոսկուայի մօտ 1921-էն 1928, նոյնպէս գեղականարուեցաւ 1937 թուականին: Ա. Ամատունի, որ Աղասի Խանճեանին յաջորդեց 1936ին, տարի մը ետք կեանքը վրայ տուաւ Ստալինի եւ Պելիպի Հրահանգով: Հոս կանգ չառաւ ապանտութեանց չարքը, այլ ժողովրդական խաւերէն անյայտ թիւով հայեր, թերեւս հազարներով, ձեռնարկուեցան իրենց աննշան մէկ յանցանքով, ու ապանտուեցան: Այսքանը կուտայ գաղափար մը Ստալինեան չլծանի բռնութեանց մասին որ դժբախտաբար կանգ չառաւ 1937-ի վախճանին, այլ վերանորոգւեցաւ չլծան մը ետք, դարձեալ Ստալինի վատ ծրագրով եւ կեղծաւանգալ քաղաքականութեան անվտանգութեան հաշուէն, մինչեւ խակկան մահը Ստալինի որ պատահեցաւ 1953-ին, բռնակալի իր պաշտօնը 25 տարիներ վարել է ետք:

3476. ԵՂԻՇԷ ԶԱՐԵՆՅԻ ՄԱՀԸ

1988 թուականի փետրուար 12-ի թիւին մէջ Երեւանի «Գրական Թեքթըր» ակադեմիան մը վկայութիւնը տուած է բանաստեղծ Եղիշէ Չարենցի բանտին մէջ անցուցած իր վերջին օրերու մասին ու նաեւ անոր եղբայրան մահուան որ պատահեցաւ 1937 նոյեմբեր 28ին: Թեքթըրն տեղեկութիւն տուողն է յօդաւանագիր Սուրբէն Ղրտիկեան որ իր գրութիւնը խորագրած է «Եօթ օր Չարենցի հետ», պատմելով յիսուս տարի առաջ պատահած դէպքը երբ 19 տարեկան երիտասարդ մըն էր ու բանտակիցը Չարենցի: Ըստ ակադեմիան իր վկայութեան, 1937 Հոկտեմբեր 3-ին, նոյն ինքն Ղրտիկեան ձեռքա-

կալուելով Խնձորեակի իր ծննդավայրէն տարուած է Գորիսի բանտը, ուրիշ նոյեմբերի 21-ին գինջ փորագրած են Երեւանի բանտը: Յաջորդ օր ան նկատած է նոյն խուցին մէջ հիւանդ բանտարկեալ մը որ պատկած կը մնար անշարժ եւ հառաչուն, եւ որմէ երիտասարդ Ղրտիկեան չէր կրնար հասկնալ անոր ու լրջաւոր: Բժիշկ մը այցելած է հիւանդին ու երիտասարդին միանգամայն ու քննած երկուքը: Ծանր հիւանդը Եղիշէ Չարենցն էր, որ կմախքի վերածուած կը պատկէր, եւ որուն ինքնութիւնը սակայն յայտնի չէր տակաւին Ղրտիկեանի: Երբ նոյն բժիշկը կրկին այցելած է մեղմու հասկցուցած է երիտասարդ բանտարկեալին որ «Շողածու ըլլայ հիւանդին որ լաւ մարդ մըն է», առանց տալու անունը միւս բանաստեղծին: Ղրտիկեանի աչքին առջեւ եօթ օր մոմի պէս հայած ու չիճան է Չարենց, որովհետեւ «դեղ չնկարելուցին այլեւս, ու դադարեցուցին սրբուկութիւնը» (ԱՐԲ. 51): Այսուհանդերձ, ըստ ակադեմիան գրութեան, նոյեմբեր 28-ի առաւօտուն, հիւանդը յանկարծ ինքզինք ժողովեց ու նստաւ իր անկողնին վրայ, եւ իր մօտ կանչելով երիտասարդ Ղրտիկեանը յայտնեց իր ինքնութիւնը, թէ «եւ Չարենցն եմ, Եղիշէ Չարենցը»: Ապա բանաստեղծին փոխարին վրայ երիտասարդ բանտակիցը արտասանած է «Ամբոխները խեղադարձած» իր բանաստեղծութեան սկիզբի տողերը, որմէ ետք ըսած է իր վերջին խօսքը. «Կը թողում այս աշխարհը որպէս Չարենց ու կը վերադառնամ որպէս Չարենց. ո՞ր եւ դու Լենին» (ԱՆԴ): Նոյն ժամուն, 1937 նոյեմբեր 28-ի առաւօտեան, Չարենց կը մեռնէր Ղրտիկեանի աչքին առջեւ: Բանտին մէջ մեռան նաեւ «Հարկուոր բանտարկեալներ» հիշք իմ մօտ, չդիմանալով տանջանքներուն: Սուրբէն Ղրտիկեան ինքն իր մասին խօսելով կ'ըսէր թէ իր կեանքի 20 տարիները անցուցեր էր 24 բանտերու եւ արքայազնայրեւոյ մէջ «առաւարկների փշուռ ճանապարհներու վրայ» (ԱՆԴ): Չարենց նախապէս բուռն պաշտպան մըն էր Հայաստանի Խորհրդային իշխանութեան եւ անոր

Տ. Տ. ԽՈՐԷՆ Ա. ՄՈՒՐԱՏԻԷԳԵԱՆ

դաւանանքին, սակայն յետոյ ամբաստանեցաւ որպէս թուոյ ազգայնական իր գրած յայտանի «Պատգամ» բանաստեղծութեան համար: Հոն Ջարենց թէն գովքը կը հիւսէր Ստայինի, եւ սակայն բանաստեղծութեան ծածկագրութեամբ, խրաքանխր տողի երկրորդ տառի ուղղաձիգ ընթերցումով, գաղտնի պատգամ մըն ալ կը տրուէր հայ ժողովուրդին, ըսելով «Ով հայ ժողովուրդ, քո միակ փրկութիւնը քո հաւաքական ուժի մէջ է»: Այս էր ենթադրեալ սապարյոյցը Ջարենցի ամբաստանութեան որուն պատճառաւ ալ իր կեանքը վրայ սուսա բանտին մէջ: Իսկական անունով Սողոմոնեան, Եղիշէ Ջարենց ծնած էր 1897-ին Կարսի մէջ ու շուտով դարձած յայտնի բանաստեղծ, արձակագիր, թարգմանիչ եւ քննադատ: 1915-ի դժբախտ տարիներուն ան մաս կազմեց Հայկական կամաւորական շարժման վաւեր մէջ, եւ 1916-ին Մոսկուայի համալսարանէն ընդունուեցաւ որպէս ուսանող, դառնալով նոյնիսկ Խորհրդային Միութեան Կարմիր Բանակի գիտորդ 1918-1919 տարիներուն, մասնակցելով Ռուսաստանի քաղաքացիական կռիւներուն (ՑՀՄՀ. 671): Երևան անցած է 1919ին ու աշխատած մշակութային նախա-րարութեան մէջ որպէս արուեստի բաժնի վարիչ: Հայաստանի խորհրդայնացման առին, 1922-ին, Ջարենց Մոսկուա վերադարձած է ու աշակերտած Վ. Բրիտովի գրական ու գեղարուեստական հիմնարկին մէջ: Երևան վերադարձին, 1928-1935 աշխատած է պետական հաստատակցութեան բաժնի որպէս գեղարուեստական խմբագրութեան վարիչ: Իր սկզբնական գրական երկերուն մէջ Ջարենց խորապէս ներշնչուած է Միսաք Մեծարեցէի եւ Վազան Տէրնանէի: 1919ին գրեց իր հերոսական երկը՝ «Ամբոխները խեղադարձած», ուր փառաբանած է ազատագրական պայքարի եղած զանգուածներու կամքը, անոնց դիպչալ-նական ոգին եւ նպատակը: Իսկ 1926-ին Ջարենց լոյս ընծայեց «Երկիր Նայիրի» վէպը, երեք մասերով, նիւթ ունենալով Կարսի իրադարձութիւնները՝ համաշխարհային առա-

ջին պատերազմի սկիզբէն մինչեւ Կարսի գրաւումը՝ 1919-ին: Կարսի անկումով Ջարենց գրեց հայ ժողովուրդի ողբերգական վիճակը: Իր հայրենասիրութեան գագաթնակէտը նշեց երբ ան գրեց իր հռչակաւոր «Նս իմ անուշ Հայաստանի» դեղատունչ եւ բարձրադուեստ բանաստեղծութիւնը՝ նուիրած Հայաստանի հոգեւոր արժէքներուն ու անոնց պահպանման: 1924-ի վերջերը Ջարենց Եւրոպա այցելեց, Իտալիա, Գերմանիա եւ Ֆրանսա, ուր ան խորացուց եւ ճոխացուց գեղարուեստական իր հայեացքները: Վերադարձին, 1925-ին Երևանի մէջ ան հիմնեց «Նոյններ» գրական միութիւնը որուն նախագահը եղաւ: 1934-ին Ջարենց լոյս ընծայեց իր նշանաւոր «Գիրք ճանապարհի» ժողովածուն որ նշեց հայ բանաստեղծութեան նոր բարձունք մը իր բովանդակութեամբ եւ ձևերու բազմազանութեամբ: 1932 եւ 1933 տարիներուն Ջարենց արտադրեց հայ ժողովուրդի պատմութեան եւ անոր ճակատագրին հետ կապուած չարք մը երկեր, «Պատմութեան քառուղիներով», «Մահ-ան տեւիլ», «Սասունցի Դաւիթ», «Գովք խաղողի, գինու եւ գեղեցիկ դպրութեան», «Զրահապատ Վարդան Զօրավար», «Գալիլի որմնադիրները», եւ «Համայնական դաշտերի սերմնացանները», սկսելով հնադարեան ժամանակներէն ու հասնելով մինչեւ իր օրերը (ԱՆԴ 672): Իր կեանքի դժուար վերջին տարիներուն Ջարենց գրեց իր «Յուրաքանչեւ հանգիստ» բանաստեղծութիւնը՝ նուիրած Ուղասի Խանձեանին նուիրած իր «Իմ լեռան աղօթքը», ինչպէս նաեւ «Իմ մուսային», եւ «Ակտէ Բակուց» քնարական բանաստեղծութիւնները: Ջարենցի բանասիրեցն էր Ակտէ Բակուց, իսկական անունով Ալեքսանդր Թեւոնեան, հայ պոետ, բանասէր, թատերագիր եւ թարգմանիչ, ծնած Գորիս 1899ին եւ բռնի մահացած բանտին մէջ համայնադպրեցութեան 1937ին: Իր ձեռագրական պատրուակը եղած է ազգայնական իր ձգտումները ուր յայտնած է ծերունիի մը գանգատները Հայաստանի հողերու արականութեան մասին,

Տ. Տ. ԽՈՐԷՆ Ա. ՄՈՒՐԱՏԻԳԵԱՆ

Թուրքիան մատնանիշ ընելով, թէ «Հուն մեծ տարածութիւններ կան» որոնք Հայոց կը պատկանին: Եղած է աշակերտ Էջմիածնի Գէորգեան Ճեմարանին 1910-էն 1917, եւ ապա՝ 1915-էն 1918 դասաւանդած է Զանգեզուրի մէջ: 1918-ին միացած է Հայ կամաւորներուն եւ կռւած թուրքերուն դէմ Էրզրումի, Կարսի եւ Սարդարապատի ճակատներուն վրայ: 1920ին ձեռնարկած է Հրատարակութեան «Գիւղացու գրադարան» մատենաշարը, որոնց յաջորդած են իր գիւղագրական յօդուածները՝ «Մեր գիւղերում», «Գաւառական նամականի», «Նամակներ գիւղից»: Բախուց լոյս ընծայեց իր «Մթնաձոր» Հատորը 1927-ին, ուր նկարագրած է Մթնաձորի բնութիւնը, գիւղացիներու կենցաղը եւ Հայ գեղջուկներու Հոգեբանութիւնը: Բախուցի ստեղծագործութեանց մէջ նշանակալից եղած են «Սեւ ցեղերի սերմնացանը» (1933), ուր ցայտուն դարձած են աշխատաւոր դասակարգի բարձր արժանիքները, Հայրենի բնութեան գեղեցկութիւնը եւ ժողովուրդին ընկերային կեանքի կրած փոփոխութիւնները: 1935-ին ան գրեց իր «Անձրեւը», «Եղբայրութեան ընկուզենիները», եւ «Խորհրդային գրականութիւն» ամսագրին մէջ՝ ալ՝ «Ոնշատուր Արովեան» կիսաարտ կենսագրական վէպը: Բանտին մէջ նոյն տարին մեռան նաեւ գրագէտներ Վահան Թովթովնեց, Գուրգէն Վանանդեցի եւ Դրաստամատ Տէր Միմոնեան:

3477. ԴԺՆԴԱԿ ՏԱԻԻՆԵՐ

Խորէն Ա. կաթողիկոսի գահակալութեան տարիները եղան կարճ եւ տառապալից, ինչպէս եղաւ իր իսկ տարաբախտ վախճանը: Խորհրդային Միութեան Հակախօս եւ Համայնավար դրութիւնը, մանաւանդ Լենինի յաջորդ՝ Ստալինի բռնատիրական տասնամեակներուն, որուն ներքեւ կը Կռւէր եւ հեղնանքի առարկայ կը դառնար կոսմոքսն ու եկեղեցին, անտանելի կացութեան մատնուած էր նաեւ Հայոց եկեղեցին, արեւել Մայր Աթոռէն: Սակայն Խորէն Ա-ի խոհուն եւ քաջայփ

իմաստութեան շնորհիւ երեւոյթները երբեմն փրկուեցան, եւ հետագայ պատմաբաններ Հիացումով եւ զարմանքով պատմուեցին անկարելի նկատուած դրական ծրագիրներու իրաւորումը, որոնց գլխաւոր դերակատարը ինքն էր եղած՝ Խորէն կաթողիկոս: Ստալինի բռնատիրական իշխանութեան առաջին տասնիներուն իսկ ան կրցած էր ազգային-եկեղեցական ժողով գումարել տալ Էջմիածնի մէջ ու յաջող ցնել կաթողիկոսի ընտրութիւնը, վերահաստատելով նաեւ Գերագոյն Հոգեւոր Խորհուրդի մշտական ներկայութիւնը: Մայր Աթոռէն ան կրցած էր կազմակերպել Աստուածաշունչի Հայերէն թարգմանութեան 1500-ամեակի յորեկինական Հանդիսութիւնները, Հայ եկեղեցին բարեկարգելու նպատակով ժողովներ գումարած էր եւ մանրամասնեալ ծրագիր մը՝ «Զեկուցում» կրճատեալ անունն ներքեւ պատրաստել տուած էր ու դրկած արտառահան: Համայնավար ու անկրօն դրութեան ակնարկէն ինչպէս խուսափեցան իրար յաջորդող այդ քայլերը՝ Աստուած գիտէ: Խորէն Ա. կաթողիկոսի առաջին տասնամեակի եւ յաջորդող երկրորդ տասնամեակի շրջանները մղձաւանջային տարիներ եղան, որովհետեւ ոչ ոք գիտցաւ թէ ի՞նչ կը կատարէր Մայր Աթոռէն ներս, ինչպիսի՝ մթնոլորտ կը տիրէր Հայաստանի Հայ եկեղեցիներէն ներս, եթէ անոնք տակաւին բաց էին, ի՞նչ էին նիւթական խիստ աննպաստ պայմանները, ի՞նչ կապ կար Մայր Աթոռի եւ Խիւռքի միջեւ, Էջմիածնի միաբաններ Հոհն կ'ապրէին, թէ ոչ բանտներու մէջ իրենց վախճանը կը գտնէին, եւ թէ քանի՞ եկեղեցիներ փակուեցան ու եկեղեցականներ աքսորուեցան կամ նահատակուեցան: Այս Հարցերուն պատասխան տալու համար վերջերս եղեան եղան վաւերագրիներ, որոնք մինչեւ Խորհրդային Միութեան տապաւորումը իստիւր արգելեալ կը մնային ու մեծագոյն մտադրու ալ փնտրուած էին: Այսօր, ինչպէս մեր առաջին ութը Հաստատներուն մէջ մանրամասն գրած ենք (3401-3408), ի լոյս ընծայուած են այդ արգիլեալ փաստաթղթերը առաջին Հատորով մը, «Վաւերա-

Տ. Տ. ԽՈՐԷՆ Ա. ՄՈՒՐԱՏԲԵԳԵԱՆ

գրեր Հայ Եկեղեցու Պատմության (1921-1938 թթ.)» անունով, 1994 թվականին, Հայաստանի նորանկախ Հանրապետության կառավարության առընթեր արխիվային գործի վարչության կողմից՝ խմբագրությանը Սանդրո Բեհրուդեանի: Ասոնց կողքին կան նաև անհատներու յիշողությունները՝ դառն և իրական, որոնց կարգին նաև եղեկական վախճանը նույն ինքն խորհն կաթողվելուին: Խորհրդային դրության ներքե քրիստոնեայ եկեղեցիներ Հայածուեցան Հիմնական սա պատճառով որ եկեղեցին յետադիմական գաղափարախոսությանը արդեք կը Հաղխանար ընկերվարական և Համայնավարական դրություն երկրէն ներս: Որքան շուտ եկեղեցին վերնար մէջտեղէն, այնքան ժողովուրդը կը յառաջդիմէր ու Խորհրդային կարգերը Հաստատ կը մտային: Այս էր օրուան պահանջը ու Հայ եկեղեցին պիտի պայքարէր տառապելով ու տանջուելով: Առաջին անգամն էր որ նախնազոյն ժամանակներու Հայածանքներէն ի վեր նոր ուժ մը երեւան եկած էր որուն յամու տեւչն էր բիրտ ուժով Հեռացնել մարդը Աստուծմէ, ստեղծել արժէքներու նոր Համակարգ, փոխարինելով քրիստոնէական ուսմանքի բարոյականությունը անաստուած և անմարդկային Հեռանկարներով: Թէեւ 1917-ի Հոկտեմբերեան յեղափոխությունը եկեղեցին բաժնել որոշած էր պետությունէն, այս եւս ունակութիւն կ'ըլլար, ծաղր ու ծանակի ենթարկելով իղծի ազատություն ըստածը, որ միանգամայն հիմն էր կրօնական զգացմանքի և միջնակ-գային Հասկացողությունէն արժէք կը ներկայացնէր: 1922 թվականին արդէն Լենինի մարտ 19ի Հրամանագրով եկեղեցիներուն և եկեղեցականներուն դէմ անարգ և անգութ Հայածանք ծայր տուած էր, ճանցվացնելով գաղտնի որոշում այն մասին, որ թանկարժէք իրեղէնի գրաւումը, առանձնապէս ամենահարուստ մայրականքերի, վանքերի և եկեղեցիներից կալուածները գրաւուէին ճանխայ վճարականություններ, անպայմանօրէն, ամենակարճ ժամկետում կանց չառնելով ոչ մի բանի առջեւ» (91.ԵԶԵ.Բ.33): Նոյն Հրամանա-

գրով կը պարտադրուէր «գնդակահարել յետադիմ Հոյեղականությունէան ներկայացուցիչներին» (ԱՆԴ): Ասոնց արդեւքն էր «Ազատ եկեղեցի» չարժումը որ պահ մը ցնցեց Մայր Աթոռը և Հայ եկեղեցին, որուն անդրադարձանք առանձին (3356): Այդ չարժման գործիչները ծրագրած էին քաջայեղ Հայ եկեղեցին իր հիմերէն, մերժելով արգգան խորհուրդները և Հայ եկեղեցույ Հոգեւոր վերին իշխանությունը: Անոնք կը ջատագովէին կուսակրօնական անմիջական ջնջումը, որուն գլուխն էր անցած նախկին Բենիկ վարդապետը (3150), «որ պայթակցուել էր և Սր. Էջմիածնի Հիւրանոցում տեսնելով իզդիդի օրդորը Արուսեակին, սիրահարուել էր, և կարգը ձգելով ամուսնացել նրա հետ» (ԱՆԴ 34): Բենիկը իր «Ազատ եկեղեցի» չարժումը Հետապնդելու ճիգով գրեց նաև անպատկառ զրպարտչական գրքուկներ ընդդէմ Մայր Աթոռի և Սր. Էջմիածնի, որպիսիքն էին «Թպանի վանք» և «Էջմիածնի ակադեմիա» (ԱՆԴ): Խորհն Ա.Ի առաջին տարիներուն Հայածանքը Հանդէպ Հայ եկեղեցին եղաւ բուռն և աննախընթաց, մանաւանդ որ Հայածույն ու պահանջը Հայրենի պետություն Հնազանդ կամականութեան էին կեդրոնի Համայնավար կուսակցություն: Հայերն էին որ խուժեցին Էջմիածին, եկեղեցին Հայրապետը, ու վերջապէս բուռնացան իր կեանքին իսկ: Կարճ ատեն ետք Հայաստանի վանքերն փակուեցան, գիւղական եկեղեցիները դադրեցան գործելէ, և քահանաներու մեծ մասը բանտարկուեցան կամ արտուեցան: Մայր Աթոռ մնացին մի քանի եպիսկոպոսներ, որոնք մեծամեծ զոհողություններով պահեցին Գեղապոյն Հոգեւոր Խորհուրդը ու վարեցին վանքին ներքին գործերը ամենայն զգուշութեամբ: Մայրականքը մերժացաւ իր կրօնաբարոյ և պատմական շուքէն: Հոն աշխարհիկ տարրը բուն բնակություն Հաստատեց, և տակաւին նոյապատկոյց և փառստու վեհապաշտ գիւղական գունդի բնակավայր դարձուցին: Մայր Աթոռ մնաց յետին անակություն մէջ, անոք և անօգնական, կորուսած արիւնքի հետ

Տ. Տ. ԽՈՐԷՆ Ա. ՄՈՒՐԱՏԲԷԳԵԱՆ

յարաբերության ամեն կսպե: Դժուրակ այդ տարիներուն Տէր Գալուստ Ուժկան գիւղի քահանայի մէկ վկայութիւնը արձանագրուած է որուն Համաձայն «1936 թուականի փետրուարին, Հերթական բանտարկութիւնից նոր վերադարձած», լսել էր որ Խորէն Ա. կաթողիկոս Հիւանդացի էր ու որոշել էր այցի երթալ անոր (ԱՆԴ 35): Երբ մտած է վանքէն ներս, Հոն «ամայութիւն էր չորս կողմը»: Շաթիք Գեղամին Հետ կաթողիկոսին մօտ երթալով զինք «գունատուած եւ ընճուած» գտած էր: Կէս ժամ տեսակցել է ետք, կ'ըսէ, ներս մտան «կայանքից ալստուած մի խումր քահանաներ» վեհապետը տեսնելու եւ անոր օրհնութիւնը ստանալու (ԱՆԴ): Ականատախի իր վկայութեամբ Տէր Գալուստ կը Հաստատել թէ երբ կաթողիկոսը «տեսաւ նրանց զըզ-զըզուած, վաղուց անտորի երես չտեսած մազն ու մօրութը, պատուտած զգետներն ու կօլվները, շախազանց յուզուեց եւ բացականչեց՝ երանի թէ կուրանայի, ձեզ այս վիճակի մէջ չտեսնէի: Երեսն առաւ ձեռքերի մէջ ու լաց ելաւ» (ԱՆԴ): Ապա յուզուած՝ «Խուբանչիւրիս Հինգ ուկի տալով»՝ ճամբեց: Դժուրակ այս տարիներուն Հասաւ նաեւ անակնկալ վախճանը Խորէն Ա. Մուրատ-բէգեան կաթողիկոսին՝ 1938 ապրիլ 10ին էջմիածնի իր բնակարանին մէջ «արտի կաթմածից» (38.ՍԻՌ.138), որուն մահուան պատճառը այլ էր քան ինչ որ պաշտօնապէս կը Հաղորդուէր Մայր Աթոռէն: Առանձինն սլտի անդադառնանք կաթողիկոսի եղբրական մահուան: Խորէն Ա.ի մահուանէն ետք Հայ եկեղեցւոյ գործընթացը գրեթէ վերջ գտաւ: Բոլոր եկեղեցիները փակուեցան եւ Հոգեւորականներ ձկրակալուեցան ու ցլուեցան: Իր վախճանումէն առաջ Խորէն Ա. 1936 ապրիլ 18 թուակիր իր կրնդալով Մայր Աթոռոյ տեղակալ նշանակած էր Գէորգ արքեպիսկոպոս Չէօրքեճեան, ուր կ'ըսէր. «Պատուէր տամք Գերաշնորհութեանը յետ մահուան Մկրտչ, խորհրդակցութեամբ Գերագոյն Հոգեւոր Խորհրդոյ Ս. էջմիածնի տալ զընթաց ամենայն գործոց վերաբերելոց Հաստատեալ Հօտին

Մկրտչ եւ եկեղեցւոց Հայոց» (ԵՐՁ.46): Կաթողիկոսի մահէն ետք էջմիածնի մէջ տեղակալի կողքին կար միայնակ Մատթէոս վարդապետ Աճեմեան որ Հոգածու էր օրական ժամապաշտութեան՝ մայր տաճարէն ներս, քանի ուրիշ միաբաններ չկային: Իրեն կ'օգնէին մի քանի փոքրահասակ դպիրներ միայն: Իսկ կիրակի օրեր ինք պատարագ կը մատուցանէր: Շատ անգամներ պետութենէն մարդիկ գալով կը զգուշացնէին Մատթէոս վարդապետը, կը սպառնային ու կը ձեռնէին նոյնիսկ որ վերջ տար իր արարողութեանց մայր տաճարէն ներս: «Սեպայն նա յամառօրէն չարուակաւ էր ու չի թողնում որ մեր Հաւատքի կենտրոն Սր. էջմիածնի տաճարում առկայծող լոյսը մարի» (91. ԵԶԵ.Ը.24): Մատթէոս վարդապետ Աճեմեան վանքի էր, ծնած 1879ին, եւ 1918ին վարդապետ ձեռնադրուած Աղթմարի վանքի մէջ: Տարի մը ետք էջմիածնի գալով ծառայեց Մայր Աթոռին, եւ Հինգ տարի ալ Ռուսաստանի Հայ եկեղեցւոյ թեմալէն ներս: 1926ին Գեղարդի վանքին վանահայր նշանակուեցաւ ու երէք տարի ետք վերադարձաւ էջմիածնի ուր Հաստատութեան ծառայեց մինչեւ 1945:

3478. ՀԱՐԱՒԱՅԻՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻՆ ԳԱՂՈՒԹԸ

Հարաւային Ամերիկայի Հայութեան սկզբնական կայանը եղած է Արժանթինը՝ իր Պուենոս Այրէս մայրաքաղաքով, 1900ական թուականներէն սկսեալ: Երբ Մկրտչի Ա. Խրիմեան կաթողիկոս Ամերիկայի միացեալ թեմը Հաստատեց 1898 թուականին, Ուստրալիայի Ս. Փրիլի եկեղեցին կեդրոն ունենալով, առաջին թեմակալ Յովսէփ Սարաճեան եպիսկոպոսին իրաւաստութեան յանձնած էր բովանդակ ամերիկեան ցամաքամասը, նկատի ունենալով ցանցաւ թիւով Հայերու ներգալութիւնը Պուենոս Այրէսի մէջ: 1909ին նոյն քաղաքին մէջ Հայութեան թիւը 200ի էր Հասնել, որոնց առաջին գործը կ'ըլլար «Հայ գաղութային բարեգործական եւ լսարանական

Տ. Տ. ԽՈՐԷՆ Ա. ՄՈՒՐԱՏԲԷԳԵԱՆ

միությունը կազմել 1911 թվականին (Ա.ՀԱՐ.12), որոն նպաստակն էր նոր ժամանակ Հայ գաղթականներուն դիրքութիւնը ընծայել գործի, ապրուստի, եւ Հայ ազգային ու եկեղեցական զգացումներու պահպանման գծով: Յիշեալ միութիւնը 1913-ին վերածուեցաւ Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան մասնաճիւղի: Առաջին հոգեւորականը որ Պուենտա Ալթա ժամանեց Տ. Պաղտատար քահանայ Պարասպեանն էր, Արաբկիրի Շեփիկ գիւղէն, որ մայրաքաղաք Հասա 1912-ին, ու առաջին առիթով 85 հայեր չուրջը հաւաքուելով հանդիմանութեամբ մատուռ մը վարձեցին կիրակնօրեայ պաշտամունքներու համար: Համաշխարհային առաջին պատերազմի տարիներուն, 1916-ին, Պուենտա Ալթայի հայութեան թիւը հասած էր 2000-ի, բոլորն ալ թրքահարստակ (ԱՆԴ 14): Նոյն տարին քահանայ Արաբկիր կը վերադառնար, եւ գաղութէն ներս կրօնական պաշտամունքները պահ մը կը դադրէին: Տնտեսական անհպատ պայմաններու տակ սակայն նորահաս գաղթականներ, չուրջ 800 հոգի, 1916-ին Հիւսիսային Ամերիկա կը գաղթեն, իսկ մնացեալ հայութիւնը կը յաջողի 1918 հոկտեմբեր 10-ին Արժանթինի կառավարութեան ճանչցնել տալ գաղութային մարմինը որպէս «Հայ Ազգային Միութիւն Արժանթինի», որ մնայուն մարմինը կը դառնար սպագայ թեմական եւ ազգային կազմակերպութեանց: Որպէս կրօնական համայնք Արժանթինի Հայ գաղութը չի կապմակերպուել մինչեւ 1922, երբ արդէն Ամերիկայի առաջնորդ Արդէն Բ. վարդապետ Վեհուտի օրով եւ Գէորգ Ե-ի տնօրինութեամբ դադրած էր եկեղեցայ ըլլալէ Միացեալ Նահանգաց թեմին: 1922 յունիս 6-ին, նոյն Պարասպեան Տէր Պաղտատար քահանան Պուենտա Ալթա կը վերադառնար ուր առաջին պատարագը կը մատուցանէր յուլիս 2-ին, վարձուած սրահի մը մէջ: Զմիւռնիոյ աղէտէն ճողոպտած մեծ թիւով հայեր կուգան Արժանթին հաստատուել, գաղութը զգալի կերպով ստուալացնելով եւ զայն նոր պահանջներու

դիմաց դնելով: 1923 թուի օգոստոսին Պէլլոյթէն Պուենտա Ալթա փոխադրուեցաւ այնթապցի Կարապետ Հրեշտակեան 180 այլ կիլիկեցիներու հետ, Տարրո չուենաով, ինչպէս կը վկայէ Կարապետի դուստրը՝ Օֆելիա Հրեշտակեան Դերձակեան: Շուտով սեփական եկեղեցի մը ունենալու կարիքը զգացուեցաւ երբ 1925 ապրիլ 11-ին Հայ ազգային Միութեան ընդհանուր ժողովը 75 անդամներով ընտրեց եկեղեցւոյ շինութեան յանձնախումբ մը, եւ անոր կից ալ տվեանց միութիւն մը: ԱՆոնք ծրագրել-կանոնադրել հաստատուեցաւ պետութեան կողմէ 1930 սեպտեմբեր 18-ին, ստանալով «վարչական հիմնարկութիւն Հայ եկեղեցւոյ» անունը (ԱՆԴ 25): Մրացրեալ աշխատանք տանելով նորակազմ մարմինը յաջողեցաւ հանգանակութեան ձեռնարկել, հողամաս մը գնել քաղաքին կեդրոնը, եւ 1931-ի սկիզբը «Հայ եկեղեցւոյի սրահին ու կից Հայ դպրոցայէնքի շինութեան ձեռնարկել, որոնք աւարտեցան յաջորդ տարւան մայիսին, ու յունիսին ալ կատարուեցին պաշտօնական բացումը: «Ելքու չհնքին ալ պատիւ կը բերեն անոնց ծնունդ տուող Ազգին բեկոր այս նոր գաղութին» (ԱՆԴ 28): Սրահը, ընդարձակ եւ յարմար առին հաւաքովի եւ թատերական ներկայացումներու, եւ դպրոցը՝ եռալայկ, 200 աշակերտներու համար բաւարար: Տարի մը ետք, 1932-ին, Արժանթինի համայնքը սկսաւ իր անդրանիկ հրատարակութեան «Հայ եկեղեցւոյ» անունով, որ հայաստանաց եկեղեցւոյ հոգաբարձութեան պաշտօնաթերթը եղաւ, չարտահանուելով անընդմէջ յաջորդող տարիներուն: Իսկ 1933-ի օգոստոսին բալլամը կատարեցին նաեւ դպրոցի գրադարանին եւ ընթերցարանին: Հետզհետէ 19 կրթական փոքրիկ եւ համառ ծաղկոցներ կամ «մատուռ-վարձպաններ» հիմնուեցան շրջակայ հայահոծ թաղերուն մէջ, պատուապարկով 1000-ի չափ մանուկներ իրենց 22-ի համարող ուսուցիչներով: 1935-ին գաղութը լրջօրէն կը մտածէ մայր եկեղեցւոյ շինութեան մասին եւ օծուելու Արժանթինի Հայ համայնքը առաջնորդական վիճակով, իրաւա-

Տ. Տ. ԽՈՐԷՆ Ա. ՄՈՒՐԱՏԲԷԳԵԱՆ

սուլթանը ներքեւ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի: Դիմում կատարելով ինդէն Ա. ամենայն հաս-
յոց կաթողիկոսին, Համայնքի պետականօրէն
ճանչցած վարչութիւնը թեմակալ մը կը
խնդրէ անկէ, ինչպէս նաեւ կանոնագրու-
թեամբ մը որպէս թեմ պետական ճանաչում
ստանալու արտօնութիւն կը հայցէ:

3479. ԱՐԺԱՆԹԻՆԻ ԹԵՄԸ

1937ին Պունտու Ալյէսի ազգային-
ներէն Հրանդ Նիքոթեան յանձն կ'ստնէր
Հոգալ նոր Եկեղեցւոյ շինութեան ծախսը:
Նիքոթեան ծնած էր Կ. Պոլիս 1882ին եւ
ուսած Զմիւռնիոյ մէջ ու դարձած յայտնի
առեւտրական: Առաջին պատերազմի տարի-
ներուն անցած է Աթէնք եւ իր գործօն մաս-
նակցութիւնը բերած որքաինամէն ազգային
կաթիլներու գործին, նշխարակ Հայաստանի
Հանրապետութեան կողմէ նշանակուելով
անպաշտօն ներկայացուցիչ Հելլէն կառավա-
րութեան մօտ: Նիքոթեան եղաւ պատուոյ
նախագահը Աթէնքի եւ Զմիւռնիոյ հայ գա-
ղութային իշխանութեանց, գնահատուելով
Ջաէն պատրիարքէն՝ յատուկ պաշտօնադրով:
Զմիւռնիոյ աղէտէն ետք, 1923ին, Նիքոթեան
կը փոխադրուի ու կը հաստատուի Պունտու
Ալյէսի մէջ (ՀԱՐ.41), յաջողութիւն ձեռք
բերելով առեւտրական ասպարէզին մէջ:
Ինչպէս ամէն հայ գաղութէ ներս անձ մը
միշտ գտնուած է որ նախախնամական դեր
կատարած է որպէս գիտակցոյ, բարեխար,
հաշտարար եւ Հոգածու, Հրանդ Նիքոթեան
եւս կ'ըլլար այդ փնտրուած անձը Արժան-
թիւնի նորակազմ գաղութէն ներս, որ եղաւ
«հաշտարար միջնորդ մը իր բարոյական
ազդեցութեամբ՝ յաջողելով կարգադրել շատ
մը վիճելի հարցեր, զօրաւոր կապեր ունենալով
կառավարական շրջանակներու» մէջ (ԱՆԴ.
42): Կարիքը մեծ էր Եկեղեցւոյ անմիջական
կատուցման քանի որ Հայաստանի Ամերիկայի
մէջ տարածուած հայութեան թիւը հասած էր
30,000ի, ջրուած երեք հանրապետութեանց մէջ՝
Արժանթինի, Ուրուգուայի եւ Պարագուայի:

Ղեկընդ կառուցման աշխատանքները կը սկսին
1937ի սկիզբը եւ տարի մը ետք կ'աւարտուի
հայկական գեղակերտ ռոնով քարաշէն
կեդրոնադարձէթ եւ զանդակատուն մը մայր
Եկեղեցին, մուտքին երեք կամարակապ
գաւթով, երկրորդ յարկի բարձրութեամբ, ներ-
քեւի յարկը սենեակներու օգտագործմամբ:
Յանուն Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի այս հոյա-
կապ Եկեղեցւոյ օծումը լուսադրոյն առիթը
կ'ընծայէ Ս. Էջմիածնէն հայրապետական
նուիրակ Եպիսկոպոսի մը ներկայութեամբ:
Մայր Աթոռէն Գարեգին արքեպիսկոպոս
Ռաշատուբեան, Մայրիկիւց առաջնորդը, կը
ղրկուի Պունտու Ալյէս ճորպէս ներկայա-
ցուցիչը Ամենայն Հայոց Հայրապետութեան,
տալով անոր նաեւ թեմը կազմակերպելու
պաշտօնը» (ԱՆԴ. 32): Ռաշատուբեան կ'ըլլար
առաջին հայ եպիսկոպոսն ու թեմակալը որ
կուգար Արժանթին: Որովն Ա. կաթողիկոս
իւր 1937 յուլիս 28 թուակիր կոնդակով
պաշտօն կը յանձնէր Ռաշատուբեան արքա-
զանին թողուլ Ֆրանսայի Մարսիլիա քաղաքը
եւ միանլի հետաւոր Արժանթինի մայրա-
քաղաքը, ուր ան կը հասնէր 1938 ապրիլ 1ին:
Նորակառուց յեկեղեցւոյ օծումը տեղի
կ'ունենար նոյն տարուոյ յունիս 19ին, «Ս.
Գրիգոր Լուսաւորչի խոր վիրապէն եղբի եւ
կաթողիկէ Եկեղեցւոյ Ս. Էջմիածնի կրկնակ
օտնկերու առիթով», ձեւամար Գարեգին
արքեպիսկոպոսի, որուն յանձնուած կոնդակով
նորէն Ա. կը յորդորէր «այցելել մեր պան-
դուխտ զաւակներուն, տնօրինել ինչ որ ար-
ժան է, կազմակերպել բոլոր գաղութներուն
մէջ տեղական վարչութիւններ, եւ կարգադրել
ու ղեկավարել ընտրութիւնը թեմակալ առաջ-
նորդի եւ թեմական կեդրոնական վարչու-
թեան» (ԱՆԴ. 33): Հայրապետական պատուի-
րակ Գարեգին արքեպիսկոպոսի ժամանումով
Արժանթինի հայ գաղութը թեմական վար-
չաձեւի կը մտնէր, որուն շուրջ բոլոր
հայկական հաստատութիւններն ու միութիւն-
ները կը բոլորուէին համերաշխութեամբ:
Գարեգին արքեպիսկոպոսի մասին յաճախ գրած
ենք, իր Արմաշի աշակերտութենէն, ձեռն-

Տ. Տ. ԽՈՐԷՆ Ա. ՄՈՒՐԱՏԲԷԳԵԱՆ

աղբյուրներն էլ եւ զանազան թեմեղու առաջնորդի իր պաշտօններն: Ձեռնադրուած Եղիշէ եպիսկոպոս Դուրեանէ 1901ին, վարած ուսուցչական պաշտօն Սխի դպրատնոցն ներս, եղած քաղաքիչ Կ. Պոլսոյ չարք մը եկեղեցիներուն, առաջնորդութիւն վարած Արարկիդի՝ 1912ին, Գոնիայի՝ 1914ին, ապա տեղահանուած եւ Երուսաղէմ քաղաքուած, ուր Սահակ Ռապայեան կաթողիկոս-պատրիարք Սինոդի անդամ նշանակուած, ու Երուսաղէմի անգլիկոսոց կողմէ գրաւման նախօրէին մէկնած Դամասկոս կաթողիկոսին եւ միացեալ Հոգեւորականներուն հետ միասին: Զինադադարէն ետք Գարեգին վարդապետ իր ծննդավայր Տրապիզոնի առաջնորդ ընտրուած է 1919ին ու վարած զայն մինչեւ 1923, որուն վրայ ալ եպիսկոպոս ձեռնադրուած Գէորգ Ե. կաթողիկոսէն 1922ին: Ռապատրեան եպիսկոպոս դարձաւ Ամերիկայի արեւմտեան թեմին (Գալիֆորնիոյ նահանգին) անդրանիկ առաջնորդը 1928ին, երբ Հայրապետական որոշմամբ այդ նոր թեմը Գէորգ Ե-ի 1927 նոյեմբեր 28 թուակիր կոնդակով որպէս առանձին թեմ հաստատուած էր Միացեալ Նահանգաց արեւմտեան ավին: Ռապատրեան մինչեւ 1935 վարեց նոյն պաշտօնը ուր գրեց նաեւ «Աշխարհի Լոյսն ի Հայս» իր յայտնի երկը: Նոյն տարին մէկնեցաւ Ֆրանսա որպէս առաջնորդ Մալիկոյ թեմին: Երբ 1937ին Գարեգին սրբազան Հայրապետական պատուիրակ կը նշանակուի Հարաւային Ամերիկայի, ինչպէս Ա. կաթողիկոս զինք կը պատուէ արքայական տիտղոսով Հոկտեմբեր 10 թուակիր իր կոնդակով: 1938ին Պուենոս Այրես հասնելով կ'օժէ եկեղեցին, իր չորջը ունենալով չորս քահանայներ, Բովհաննէս Ամիդեանց, Նորայր Տէր Խորէնեան, Գուրգէն Թաշեան, Մովսէս Տէր Բովհաննէսեան: Թեմէն ներս գործօն դեր ունեցած է «Կոմիտաս» երգչախումբը դեբալպոսթեանը ներքեւ Լեւոն Վարդապետեանի, ծնած վան, ուսած Կ. Պոլսոյ Կեդրոնականէն ներս, եւ ապա անցած Թիֆլիսի Հայկական երաժշտանոց՝ աշակերտելով Ռոմանոս Մելիքեանի եւ Անուշահան

Տէր Ղեւոնդեանի: Հ.Բ.Ը. Միութիւնը չստանալով իսկ, 1913 ապրիլ 13ին, Հիմնած էր իր մասնաճիւղը Պուենոս Այրեսի մէջ, զաղծական Հայրենակիցներուն օժանդակելու նպատակով: Մասնաճիւղը բացաւ ընթերցարան, մը, ընթացք տուաւ լսարանի եւ աւուրի ծրագիրներուն, կազմակերպելով ընկերային հանդէսներ, գիշերային դասախօսութիւններ եւ մշակութային ձեռնարկներ (ԱՆԴ 74): Առաջին տարին իսկ 58 անդամներ պաշտօնապէս գրանցել տուին կազմակերպութիւնը որպէս միացուն մասնաճիւղ Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան: Եղեւնի եւ յաջորդող տարիներուն Պուենոս Այրեսի մասնաճիւղը հանգանակութիւններով եւ ձեռնարկներով օգնութեան հասաւ տարագրութեան ազատած Հայ բերդներուն եւ Հայաստան ներգաղթող վերադարձներուն: 1926ի Լենինականի երկրաշարժի աղէտակներուն եւս հասած է յատուկ հանգանակութեամբ: 1937էն սկսեալ մասնաճիւղը օժանդակած է թեմի Հայ վարժարաններուն եւ բարեկրկական զանազան ձեռնարկներուն (ԱՆԴ 75): Բարեգործական մասնաճիւղի կողքին, 1933ին, Պուենոս Այրեսի մէջ Հիմնուեցաւ նաեւ նոյնքան կենսական Հայ Կարմիր Քաշի մասնաճիւղը Հիմնադրի 30 տիկիններու եւ օրփոքներու ջանքերով, եւ տարուան մը աշխատանքէ ետք անդամուհիներու թիւը հասաւ 300ի: Իսկ 1936ին արդէն Հինգ մասնաճիւղեր 800 անդամներով Հայ Կարմիր Քաշի առաջին պատգամաւորական ժողովը գումարեցին Արժանթինի մայրաքաղաքին մէջ: Սոյն կազմակերպութիւնը եւս ինչոր դեր կատարած է Հարաւային ամերիկեան Հայ կանանց կենսքին եւ կատարած դերին մէջ, հանդիսանալով միջիլ ուժը Հայ կնոջ ինքնաճանաչման եւ հանրային ասպարէզի մէջ իր պատուաւոր դիրքին եւ ազդեցութեան մէջ:

Դոկտ. Հ. Զ. ԱՐՁՈՒՄԱՆԵԱՆ
«Ազգապատմութի» Դ. Հատորի
Բ. Գլխաւեւ քաղաք